

Kichik deltalarning strukturaviy yaxlitligi va ularning tabiiy-meliorativ sharoitini baholashdagi ro'li

Maftuna Baxodir qizi Raximova
maftunaraximova0905@gmail.com
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Kichik deltalarning strukturaviy yaxlitligi va ularning tabiiy-meliorativ sharoitini baholashdagi ro'li qanday chora-tadbirlar olib borish haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: delta, havza, gidromorf, rel'ef plastikasi, tabiiy-meliorativ, Raushan, kollektor, genezis, tirik qism

The structural integrity of small deltas and their role in the assessment of natural and meliorative conditions

Maftuna Bakhodir kizi Rakhimova
maftunarakhimova0905@gmail.com
Urganch State University

Abstract: This article provides information on the structural integrity of small deltas and their role in the assessment of natural and meliorational conditions.

Keywords: delta, basin, hydromorph, relief plastic, natural-ameliorative, Raushan, collector, genesis, living part

Kirish: Amudaryo hozirgi deltasi chap qirg'og'ining sug'orilmaydigan hududlarida asosan Qipchoqdaryo va Oqboshli kichik deltalari hamda Amudaryo o'zan bo'yi balandliklari joylashgan. Shu bilan bir qatorda, Raushan kichik deltasining faqat shimoliy-g'arbiy qismi kiradi, ya'ni Raushan kichik deltasining asosiy qismi Ustyurt kollektor havzasida, faqat janubiy qismi Qo'ng'iro't kollektor timida joylashgan. Sug'orilmaydigan hududlardagi kichik deltalarning strukturaviy yaxlitligi har bir kichik deltalarning genezisi bilan bog'liqdir. Bizga ma'lumkiz Amudaryo hozirgi deltasining geologiyasini tadqiq qilgan L.V.Lopatin deltani ikki qisimga ajratadi:

1. Avtomorf va gidromorf rejimidagi janubiy qism: Qizketgen-Chimboy, Sho'rtonboy, Erkindaryo kichik deltalari Amudaryo hozirgi deltasining o'ng qirg'og'ida; Uldaryo va Qiyatjargan kichik deltalari Amudaryo hozirgi deltasinning chap qirg'og'ida joylashgan.

2. *Gidromorf rejimidagi shimoliy, ya'ni "tirik qismi"*: Qashqadaryo-Qozoqdaryo kichik deltasi Amudaryo hozirgi del'tasining o'ng qirg'og'ida; Raushan, Oqboshli, Qipchoqdaryo kichik deltalari Amudaryo hozirgi del'tasining chap qirg'og'ida joylashgan. Shimoliy qismining "tirik qism" deb aytilishiga asosiy sabab, bu yerdagi gidromorf tuproqlarning rivojlanishi davom etmoqda edi. Xaqiqatdan ham, deltaning bu shimoliy "tirik qismi" da 1961-yilgacha gidromorf rejimidagi tuproqlar ustunlik qilgan, ya'ni bir tomondan Amudaryo va uning tarmoqlari (Qozoqdaryo, Oqboshli, Qipchoqdaryo va boshqalar) suv deyarli bo'lgan bo'lsa, ikkinchi tomondan esa deltaning "tirik qismi"ga Orol dengizining ta'siri juda kuchli bo'lganligi bilan baholanadi.

Asosiy qism: Agar biz, Amudaryo hozirgi deltasi chap qirg'og'ining sug'orilmaydigan hududlarida joylashgan Roushan, Oqboshli, Qipchoqdaryo deltalarga e'tibor beradigan bo'lsak, Qipchoqdaryo kichik deltasi chap qirg'og'ida joylashgan eng so'nggi kichik de'ltadir. 1961 yildan boshlab Amudaryo suv sarfining cheklanganligi sababli bundan so'ng chap qirg'oqda kichik deltalar hosil bo'lmagan. Amudaryodan bo'linib chiqqan har bir tarmoq o'zining kichik del'tasini hosil qilgan. Har bir kichik deltalarning ichki strukturasi ana shunday tarmoqlarning energiyasi bilan chambarchas bog'liqdir. Shuning uchun ham har bir kichik delta boshqa kichik deltalardan o'zining maydoni va ichki strukturasi bilan farq qiladi.

Agar biz hududning rel'ef plastikasi kartasini tahlil qiladigan bo'lsak, eng katta maydonga ega bo'lgan o'zanlararo pastliklar Amudaryo o'zan bo'yi balandliklarining g'arbi bilan Qipchoqdaryo kichik del'tasining sharqida joylashgan. Bu o'zanlararoaro pastliklarda bir tomondan rel'ef juda past bo'lganligi, ikkinchi tomondan esa yer usti va suv oqimlarining so'nggi hududi bo'lganligi sababli tuproqlarda doimo sho'rlanish jarayoni ustunlik qiladi. Boshqacha aytganda, tuproqlarning sho'rlanish darajasiga yer usti va gurunt suvlari tabiiy oqimining ta'siri juda kuchli bo'ladi.

Raushan, Oqboshli, Qipchoqdaryo kichik deltalarining hammasi Amudaryodan ajralib chiqqandan so'ng shimoli-g'arb tomon yo'nadigan, ya'ni huddi shu yo'nalishda yuqoridagi kichik deltalarda tabiiy-meliorativ sharoitning murakkablik darajalari tartib bilan o'zganib boradi. Raushan kichik deltasining quyi qismidagi g'arbiy tomoni Sudoch'e ko'li bilan tutashib ketadi. Sudoch'e ko'lida doimo suv bo'lganligi sababli bu hududda gidromorf tuproqlari ustunlik qiladi.

Sudoch'e ko'li atrofida Qiyatjargan, Raushan, Oqboshli, Uldaryo kichik deltalarining quyi qismlari tutashadi.

Sudoch'e ko'li atrofida superakval elementar landshafti hukmronlik qiladi, dalada olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bir tomondan tuproqlarning mexanik tarkibida og'ir soz hukmronlik qilsa, ikkinchi tomondan esa tuproqning sho'rlanish darajasi o'ta kuchli sho'rlangandir. Yirik masshtabli rel'ef plastikasi kartalarida bunday hududlarda aniq ko'rsatishi tabiiy-meliorativ sharoitning murakkablik

darajalarini aniqlashda yaqindan yordam beradi. Shu bilan bir qatorda, bu hududda yuqoridagi kichik deltalardan keladigan barcha yer usti va osti suv oqimlari tutashadi. Boshqacha qilib aytganda, Sudoch'e ko'li atrofidagi tuproqda shorlanish jarayoni doimo faol tarzda ro'y beradi.

Sug'oriladigan hududlarda tabiiy-meliorativ sharoitning murakkablik darajalari kollektor havzalarining ichki tuzilishi bilan bog'langan bo'lsa, sug'orilmaydigan hududlarda esa kichik deltalarning strukturaviy yaxlitligi bilan bog'langandir. Amudaryo hozirgi del'tasi chap qirg'og'ining sug'orilmaydigan hududda joylashgan kichik deltalar strukturasi tabiiy-meliorativ sharoiti ta'siri ilk bor tahlil qilindi. Bu yerda shuni alohida ta'kidlash lozimki, tabiiy-meliorativ sharoitning tartibli o'zgarishida kichik deltalardagi oqimlarning yo'nalishi bilan bir qatorda balandlik va pastliklarning bir-biriga bo'lgan munosabati ham katta ahamiyatga ega. Qayerda balandliklarning maydoni pastliklarga nisbatan ko'p bo'lsa (balandliklar, asosan, kichik deltalarning boshlang'ich qismlarida ko'p maydonni egallaydi), shu hududning tabiiy-meliorativ sharoiti ijobiy bo'ladi. Agar uning aksi bo'lsa, tabiiy-meliorativ sharoiti salbiy bo'ladi. Shunday qilib, sug'orilmaydigan hududlarda kichik deltalardagi balandliklar va pastliklarning bir-biriga bo'lgan munosabati to'g'ridan-to'g'ri tabiiy-meliorativ sharoitning murakkablik darajasini belgilab beradi.

Xulosa: Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki kichik deltalarning strukturaviy yaxlitligi va ularning tabiiy-meliorativ sharoitini baholashdagi ro'li juda ahamiyatli bo'lib, hududni yaxlit o'rganish orqali juda ko'p qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lishimiz mumkin bo'ladi. Mavzuning dolzarbligi ham shundan iborat hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Уразбаев А.К. Природно-мелиоративная оценка земель низовьев Амударьи: Автореферат диссерт. на соиск. уч. степени канд. геогр. наук, - Ташкент: 1988. -25 с.
2. Хурсанов Д.Б. Амудаё ҳозирги дельтаси ландшафтларининг структураси ва табақаланиш қонуниятлари. //Геог. фан. бўй. фал. докт. дисс. автореф. – Самарқанд, 2019. -40 б.
3. Ибрагимова Р.А. Орол табиий географик округи. Геогр. фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. автореферати. — Т.: 2012. -25 б.